

תוכן עניינים

הקדמה.....	טו
לסדר הדרושים.....	יח

אלול

דרוש א: ימי תשובה.....	כה
דרוש ב: גדרי תשובה ועבודתה.....	לט
דרוש ג: קרבת התשובה.....	נג
דרוש ד: בחירה חופשית.....	סז
דרוש ה: תשובה, תפילה וצדקה.....	פג
דרוש ו: הכרחיות התשובה ומעלתה.....	צט

ראש השנה

דרוש א: יום המלכות והדין.....	קטו
דרוש ב: יום תרועה.....	קכט
דרוש ג: באור פניך יהלכון.....	קמג
דרוש ד: לשמוע קול שופר.....	קנז
דרוש ה: למענך אלוקים חיים.....	קסט
דרוש ו: הרחמים שבדין.....	קפה
דרוש ז: אם כבנים אם כעבדים.....	קצז
דרוש ח: "אתה זוכר מעשה עולם".....	ריג

יום הכיפורים

דרוש א: עיצומו של יום.....רלא
דרוש ב: "לפני ה' תטהרו".....רמג
דרוש ג: האידאל העליון ותיקון החיים.....רנט
דרוש ד: רצוננו לעשות רצונך.....רעא
דרוש ה: עמודו של עולם.....רפא
דרוש ו: דין הבינוני.....רצה
דרוש ז: שעיר המשתלח וכפרת כלל ישראל.....שיא

חג הסוכות

דרוש א: זמן שמחתנו.....שכז
דרוש ב: חג האסיף.....שמא
דרוש ג: עראיות וקביעות בסוכות.....שנז
דרוש ד: חג ההשגחה והשראת השכינה.....שסט
דרוש ה: מעלת התורה ומעלת ישראל.....שפא
דרוש ו: אחדות ישראל בסוכה.....שצז
דרוש ז: ארבעת המינים.....תה
דרוש ח: אושפיזין קדישין.....טיט
דרוש ט: הושענא רבה.....תלז
דרוש י: שמיני עצרת.....תמט

דרוש א

ימי תשובה

א. ניסן ותשרי

ישנם שני חודשים עיקריים בשנה שכל אחד מהם מביא להתחלה והתחדשות. האחד הוא חודש ניסן, החל באביב ובתחילת הקיץ, והוא החודש הראשון בשנה לספירתם של ישראל: "הַחֹדֶשׁ הַזֶּה לָכֶם רֵאשׁ חֳדָשִׁים, רֵאשׁוֹן הוּא לָכֶם לְחֹדֶשִׁי הַשָּׁנָה" (שמות יב, ב); והחודש השני הוא חודש תשרי, החל בתחילתו של החורף, והוא ראש השנה לשנים¹.

חכמים נחלקו בגמרא (ר"ה יא, א) מתי נברא העולם: האם בחודש ניסן או בחודש תשרי, מפני שבכל אחד מהם יש בחינה מסוימת של התחלה והתחדשות.

התחדשות זו, הקשורה למציאות הטבעית של עונות השנה, אינה מסתכמת רק בעניין זה. בכל אחד מהחודשים הללו ישנו תוכן רוחני מיוחד המתגלה דווקא באותו זמן, וכפי שיתבאר.

ב. אתערותא דלעילא ואתערותא דלתתא

שמו של חודש ניסן הוא מלשון נס, ותוכנו ומהותו של חודש זה הוא גילוי הניסיות שמעל הטבע. ניסיות זו התגלתה בעיקר ביציאת מצרים ובעשר המכות² אך הנהגת הנס איננה רק שינוי מערכות הטבע, אלא גם שינוי ההנהגה האלוקית הרגילה, הבנויה על סדרי המשפט והדין ותלויה במעשי האדם.

בחודש ניסן ובכל המהלך של יציאת מצרים התגלתה הנהגה חדשה, של דילוג וקפיצה, שלא הייתה תלויה במעשינו, אלא העלתה ורוממה את ישראל למדרגות עליונות של ניסים וגילוי מדרגות רוחניות שלא כפי מדרגתנו³. ולכן, אף שהיו ישראל במצרים במ"ט שערי

-
1. כמבואר במשנה, בתחילת מסכת ראש השנה: "ארבעה ראשי שנים הם: באחד בניסן – ראש השנה למלכים ולרגלים... באחד בתשרי – ראש השנה לשנים ולשמיטין וליובלות, לנטיעה ולירקות".
 2. עניין זה התבאר באיריכות בדרוש א לפסח – "זמן התגלות הנס".
 3. כדברי חז"ל במדרש (ויקרא רבה כג, ב): "כך היתה גאולתן של ישראל קשה לפני הקדוש ברוך הוא ליגאל... אלו ואלו ערלים; אלו מגדלי בלורית, ואלו מגדלי בלורית; אלו לובשי כלאים, ואלו לובשי כלאים. אם כן, לא היתה נותנת מידת הדין לישראל שיגאלו ממצרים לעולם!".

טומאה, בכל זאת גאלם הקדוש ברוך הוא בניסים גדולים, ולאחר מכן אף רומם אותם במעמד הר סיני וקבלת התורה.

מטעם זה נקרא החג שבחודש ניסן: "חג הפסח", החג שבו הקדוש ברוך הוא פוסח ומדלג ומנחם את ישראל שלא כדרך הרגילה של שכר ועונש, אלא בדרך של למעלה ממדרגתם, בבחינת: "אתערותא דלעילא"⁴.

חודש תשרי שייך להנהגה אחרת – הנהגת הדין. כך מבואר בגמרא (ר"ה ח, א): "באחד בתשרי ראש השנה לשנים... רב נחמן בר יצחק אמר: לדין, דכתיב (דברים יא, יב): 'מִן־שִׁית הַשָּׁנָה וְעַד אַחֲרִית שָׁנָה' – מראשית השנה נידון מה יהא בסופה. ממאי דתשרי הוא? דכתיב (תהלים פא, ד): 'תִּקְעוּ בַחֲדָשׁ שׁוֹפָר פִּכְסָה לַיּוֹם חֲגִגְנוּ' – איזהו חג שהחדש מתכסה בו? – הוי אומר זה ראש השנה, וכתיב (פס' ה): 'כִּי חֹק לְיִשְׂרָאֵל הוּא, מִשְׁפָּט לֹא־לֵהִי יַעֲקֹב'". לכן עניינו של ראש השנה הוא התרועה – "זְכֹרֹן תְּרוּעָה" (ויקרא כג, כד), ותרועה היא מלשון שבירה, ובכך היא רומזת על הדין וכן על שבירת הלב שבתשובה⁵.

"אור החיים" הקדוש (בראשית א, א, דרך יא) ביאר שגם שמו של חודש תשרי רומז לדין, מפני שסדר האותיות שבו: ת-ש-ר באות בסדר הפוך מסדר הא-ב, ודבר זה רומז על מציאות הדין ועל היות זמן זה יום של דין⁶.

חודש תשרי הוא אפוא זמנו של הדין, ומשמעותו – בירור מעשיו של האדם ונתינת שכר ועונש על כל מעשה, גדול וקטן.

מטעם זה אנו קוראים בחודש ניסן, חודש האהבה שבין ישראל לאביהם שבשמיים, את מגילת שיר השירים⁷, שעניינה – אהבת ה' לישראל עמו ואהבת ישראל לה' אלוהיו⁸.

בחודש תשרי, לעומת זאת, אנו קוראים את מגילת קהלת, העוסקת בבירור ערכם של חיי העולם הזה. גם מסקנתו של קהלת קשורה למשפט ולמידת היראה: "סוף דָּבָר, הַפֶּל

4. יסוד זה התבאר בדרוש ב לפסח – "ודילוגו עליי אהבה".

5. בפירושו לפסוק תמה הרמב"ן מדוע לא ביארה התורה את עניינו של יום זה. וביאר כי ראש השנה קשור לדין, והוא המתחיל את ימי התשובה, המסתיימים ביום הכיפורים. ועיין עוד בדבריו בדרשתו לראש השנה, סוף פרק ח.

בפירוש "הכתב והקבלה" לפסוק מבואר שהתרועה, שורשה מלשון ר"ע, וענינה הוא השבירה והרציצה, כמו בפסוק (תהלים ב, ט): "תִּרְעַם בְּשִׁבְט פְּרִזָּל", ולכן היא קשורה לתשובה ולשבירת הלב, וכן היא מלמדת על גזירת הדין ביום זה. ולכן הפסוק אומר (שם מז, ו): "עֲלֶה אֱלֹהִים בְּתִרְעָה", וכוונתו: ביום התרועה, שהוא יום הדין, עולה שם אלוקים, שהוא מידת הדין.

6. והאות י' שבסוף השם רומזת לשם ה' המבטא את הרחמים שבדין (עצם דרשת שמות החודשים, שכידוע עלו עם העולים מבבל, נתבארה אצלנו בהערה בדרוש א לפסח).

7. רמ"א, או"ח תצ, ט.

8. עיין רמב"ם, הלכות תשובה י, ג.

נִשְׁמָע: אֶת הָאֱלֹהִים יֵרָא וְאֶת מִצְוֹתָיו שְׁמֹר – כִּי זֶה כָּל הָאָדָם. כִּי אֶת כָּל מַעֲשֵׂה הָאֱלֹהִים יָבֹא בְּמִשְׁפָּט עַל כָּל נִעְלָם, אִם טוֹב וְאִם רָע” (קהלת יב, יג-יד)⁹.

יש להבהיר כי מטרת הדין אינה להעניש את האדם – אלא לרומם אותו! אילו לא היה דין בעולם, היה העולם מתנהל בהפקרות ומידרדר מטה מטה. הדין והמשפט מחייבים את האדם להתעלות ולא להישאר בנמיכות החיים ושפלות הקומה¹⁰.

ידיעת הדין צריכה להביא את האדם אל התשובה, שהיא עבודה מאומצת מלמטה למעלה, בבחינת “אתערותא דלתתא”. התעוררות זו תלויה במעשינו – “נִחְפְּשָׁה דְרָכֵינוּ וְנִחְקְרָה וְנִשְׁוֹבָה עַד ה'” (איכה ג, מ)¹¹.

בימים אלו הקדוש ברוך הוא ממתין לנו ואף מעורר אותנו לשוב אליו בתשובה. וכאשר אנו מצידנו נעשה כן, מובטח לנו שיקרבנו הקדוש ברוך הוא אליו ויעזור לנו לשוב, כדברי הנביא מלאכי (ג, ז): “שׁוּבוּ אֵלַי – וְאֶשׁוּבָה אֲלֵיכֶם, אָמַר ה' צְבָאוֹת”¹².

באופן פשוט נראה שמעלת חודש ניסן גדולה יותר, שכן, בו ישראל זוכים להתעלות ניסית שמעל למדרגתם. אולם, ישנה בחינה שדווקא חודש תשרי נעלה יותר, מפני שבו אנו נתבעים לרומם את עצמנו ולהתאים את כל חיינו לאור האמונה והתורה, ובזה אנו קונים קניין אמיתי בנפשנו להיות עובדי ה' באמת, והמדרגות הגבוהות אינן חיצוניות לנו.

נראה שמטעם זה, “זמן שמחתנו” חל גם הוא בתשרי ולא בניסן, שכן, השמחה השלמה באה דווקא כאשר המדרגות הגבוהות שהגענו אליהן באות מכוחנו, ואז הן מחוברות אלינו באופן יציב ושלם, ואפשר לשמוח בהן באמת.

ג. ראש השנה – בתשרי

על פי ההבדל העקרוני שבין תשרי לניסן נוכל לומר שאף שבתורה חודש ניסן הוא ראש החודשים, ובו מתחילה השנה, דווקא חודש תשרי הוא ראש השנה שלנו.

9. אומנם את קהלת אנו קוראים בסוכות, שהוא זמן שמחתנו, אך גם שמחה זו נובעת מהדין שבחודש תשרי, ולכן היא מתאימה לעניינו של החודש כולו (עוד בעניין זה – עיין בדרוש א לסוכות).

10. עיין בקשר לכך בדברי מרן הראי”ה זצ”ל באורות ישראל ותחיתו, ג, בעניין הפקרת המינות את מידת המשפט והדין.

11. בספר “קדושת לוי” (לראש השנה) רמז עניין זה בכינוי שנתנה התורה לחודש ניסן: “חודש האביב”. אותיות המילה “אביב” מסודרות לפי סדר הא-ב, ויש בזה בחינה של השפעת “אור ישר” מהקדוש ברוך הוא. זאת בניגוד לשם “תשרי”, שאותיותיו מובאות בסדר הפוך, ויש בכך בחינת “אור חוזר” הבא מאיתנו ועולה אל ה', והוא דבק באות י', שהיא הביטוי לעניין האלוקי.

12. סדר זה של תשובה נמצא גם בדברי התורה (דברים ל, א-ג): “וְהָיָה כִּי יָבֹא עֲלֶיךָ כָּל הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה, הַבְּרָכָה וְהַקְלָלָה אֲשֶׁר נָתַתִּי לְפָנֶיךָ, וְהִשְׁבַּתְתָּ אֶל לְבָבְךָ בְּכָל הַיּוֹם אֲשֶׁר הִדִּיחָה ה' אֱלֹהֶיךָ שָׁמָּה. וְשָׁבַת עַד ה' אֱלֹהֶיךָ וְשָׁמַעְתָּ קוֹלוֹ כְּכֹל אֲשֶׁר אֲנֹכִי מְצַוֶּה הַיּוֹם, אֹתָהּ וּבְנֶיךָ, בְּכָל לְבָבְךָ וּבְכָל נַפְשְׁךָ. וְשָׁב ה' אֱלֹהֶיךָ אֶת שְׁבוּתָהּ וְרַחֲמֶהָ וְשָׁב וּמָכַצָה מִכָּל הָעֲמִים אֲשֶׁר הִפִּיצָה ה' אֱלֹהֶיךָ שָׁמָּה”.

חודש ניסן הוא ראש לחודשי השנה מצד האמת האלוקית, שיסודה ב"אתערותא דלעילא" ובפעולת ה' בעולם. אולם, מצידנו ומצד מעשינו ותפקידנו, דווקא חודש תשרי הוא תחילת השנה, שכן, בחודש זה אנו נתבעים לעשייה שלנו.

משום כך אנו רואים דווקא את א' בתשרי כתחילתה של השנה החדשה, וכך הוא נקרא בכל מקום: "ראש השנה"¹³.

חודש ניסן גם שייך אל הגילוי האלוקי במדרגת ה"לכתחילה", הקל ביציאת מצרים ועשר המכות, וכלה במעמד הר סיני וקבלת התורה בסיוון.

בשונה ממנו, חודש תשרי שייך למדרגת התיקון והתשובה. גם קבלת התורה שביום הכיפורים שבחודש תשרי היא קבלה של הלוחות השניים, שהם התיקון לחטא העגל ולשבירת הלוחות הראשונים.

גם מצד זה נוכל לומר שאומנם עקרונית הייתה השנה אמורה להתחיל מניסן, שהוא ראש החודשים המיוחד לישראל, אך בפועל, דרכנו להתחיל את השנה בראש השנה ובחודש תשרי – מתוך ההכרה שאיננו מסוגלים לעמוד במדרגה האלוקית של ניסן, ואנו מחויבים להתחיל את השנה מהתשובה ואפשרות התיקון.

ישנו עוד צד שבגיניו מתאים חודש תשרי לפתוח את השנה. חז"ל (פסחים נד, א) אומרים, כי מצד האמת, התשובה קדמה לעולם. על כן, חודש תשרי, שעניינו התשובה, ראוי לפתוח את השנה מצד האמת הפנימית ולעמוד עוד לפני חודש ניסן.

דרך זו מתאימה לדעת התוספות (ר"ה כז, א, ד"ה: "כמאן") שפירשו את המחלוקת בגמרא (ר"ה י, ב) אם נברא העולם בניסן או בתשרי, שאלו ואלו דברי אלוקים חיים, אלא שהעולם עלה במחשבה להיברא בתשרי, ונברא בפועל בניסן. לדרך זו, הסיבה שעלה במחשבה לברוא את העולם דווקא בתשרי היא מפני מחשבת התשובה שקדמה לעולם ושייכת לחודש זה. ויש לפרש באופן זה את הנאמר בתפילת ראש השנה: "היום הרת עולם", שהוא בחינת הריגון הקודם ללידה¹⁴.

נמצא שמצד המהלך המייחד את ישראל בעולם, חודש ניסן עומד בתחילת השנה, שהרי בחודש זה הופיעו ישראל על במת העולם בדרך של ניסים מופלאים.

אולם, מצד הכרתנו ומדרגתנו ומצד עיקר בריאת העולם לכתחילה, המחובר אל מחשבת התשובה שקדמה לעולם – דווקא ראש השנה בתשרי הוא תחילת השנה!

13. משנה, ר"ה ד, א. ועיין ברש"י (ר"ה יב, ב, ד"ה: "לשון בני אדם"), שכתב: "ודרך בני אדם לקרות תשרי ראש השנה". ועיין בדרשת הרמב"ן לראש השנה, פרק ב, במה שביאר בעניין זה.

14. וכן כתב הצ"ח (ר"ה טז, א).

ד. חודש אלול ותקיעת השופר

יסוד זה, המלמד על תוכנו של חודש תשרי, כבר רמזו בעניינו של חודש אלול, חודש הרחמים והסליחות, המכין אותנו לחודש תשרי ולימים הנוראים¹⁵.

הקדמונים (הובא ב"משנה ברורה" תקפא, הקדמה) רמזו שראשי תיבותיו של הפסוק (שיר השירים ו, ג): "אֲנִי לְדוּדִי וְדוּדִי לִי" הם אלול, וסופי תיבותיו עולים בחשבון ארבעים.

רמז זה מלמדנו על תוכנם של אותם ארבעים יום מיוחדים שבין תחילת חודש אלול ליום הכיפורים, שעניינם ההתעוררות שלנו, בבחינת: "אֲנִי לְדוּדִי", וכדברי האדמו"ר הזקן (ליקוטי תורה, ראה): "באלול מתחיל בחינת 'אני לדודי', דהינו: בחינת אתערותא דלתתא".

בימים אלו, כל אדם מישראל נדרש להתעורר ולפנות לקדוש ברוך הוא על ידי תשובה ומעשים טובים. מתוך העמקה בדרך זו זוכים לשפע אלוקי, שהוא בחינת: "דוּדִי לִי"¹⁶.

יש לומר שזו גם משמעות התקיעות שאנו נוהגים לתקוע בחודש אלול. בניגוד למצוות תקיעת השופר בראש השנה, שהיא גזרת מלך ומצוות התורה¹⁷, התקיעות בחודש אלול הם מנהג שקיבלו על עצמם ישראל בבקשם לעורר את עצמם בחודש זה לשוב אל ה'.

גם מקור התקיעות שייך להתעוררות של ישראל לשוב בתשובה. כן מובא ב"טור" (סימן תקפא) בשם המדרש: "תניא בפרקי רבי אליעזר: בראש חודש אלול אמר הקדוש ברוך הוא למשה: 'עֲלֵה אֵלַי הַיּוֹמָה' (דברים י, א) – שאז עלה לקבל לוחות אחרונות, והעבירו שופר במחנה: 'משה עלה להר!' – שלא יטעו עוד אחר עבודת גילולים... לכן התקינו חז"ל שיהו תוקעין בראש חודש אלול בכל שנה ושנה וכל החדש – כדי להזהיר ישראל שיעשו תשובה".

ה. כי תצא למלחמה

החיוב לשוב בתשובה הוא תביעה מהאדם להתמודד עם טבעו ויצרו המרחיק אותו מעבודת ה' בכלל ומהתשובה בפרט. לכן על האדם להיות חמוש ברצון ובגבורה להילחם ביצרו.

מלחמה זו רמוזה בקריאת התורה הנקראת כל שנה בחודש אלול, בפתיחת פרשת כי תצא, העוסקת בדיני מלחמה: "כִּי תֵצֵא לְמִלְחָמָה עַל אֹיְבֶיךָ, וְנִתְּנָה ה' אֱלֹהֶיךָ בְּיָדְךָ, וְשָׁבִיתָ שְׁבִי" (דברים כא, י).

15. בספר "בינה לעיתים" (דרוש נו) מובא שחודש אלול איננו רק הכנה לקראת השנה הנכנסת, אלא גם סיכום של השנה היוצאת. וכשם שאדם פותח את השנה הנכנסת בתשובה והתעוררות בימים הנוראים – כך הוא מסיים את השנה היוצאת בתשובה בחודש אלול, לקשור את הסוף ואת ההתחלה יחד.

16. וכן כתב ה"שפת אמת" (חודש אלול, תר"מ) שעל ידי "אני לדודי" שבחודש אלול, מתקיים: "דודי לי" בראש השנה. וכן מובא בהמשך ה"משנה ברורה": "כי באלו ארבעים יום התשובה מקובלת להיות לבו קרוב אל דודו בתשובה, ואז דודו קרוב לו לקבל תשובתו מאהבה".

17. עיין ר"ה טז, א ובדברי הרמב"ם בהלכות תשובה ג, ד.

"אור החיים" הקדוש (שם שם, יא. וכן מפרשים נוספים) ביאר שפרט לרובד הפשט ההלכתי שיש בפסוק זה, התורה גם רומזת למלחמה עם היצר הרע שכל אדם נלחם בימי חייו, והגיבור האמיתי הוא מי שמצליח לנצחה.

הוא כותב כי אל לו לאדם לחשוב "שאין צריך תגבורת לנצחון זה" – אין לנו לחשוב שמדובר במלחמה קלה, שאדם מסוגל להילחם בה לבדו. "אלא אדרבה! לזו יקרא מלחמה!" – מלחמת היצר היא המלחמה הקשה באמת, כמו שנאמר במסכת אבות (ד, א): "איזהו גבור? – הכובש את יצרו", כי אין גבורה גדולה מזו!

"אור החיים" מדייק בלשון התורה, המכנה על דרך רמז את יצר הרע: "אֵיכָיָה". יש מקרים שצבא יוזם מלחמה לכיבוש עיר מסוימת, ואם הוא רואה שהמלחמה אינה עולה יפה בידו, הוא מוותר ושב לביתו, כי אותה עיר אינה מאיימת עליו. אך לא כך הדבר במלחמה נגד אויב. במלחמה זו, אתה אינך יוזם המלחמה – אלא האויב. האויב הוא שפתח במלחמה נגדך והוא יעשה הכול כדי לנצח ולמגר אותך. וממילא, אם תתרושל במלחמתך אפילו רגע אחד, ינצל זאת אויבך, יקום עליך ויאבדך מן העולם!

המלחמה ביצר איננה אפוא מלחמה רגילה שיש בה מקום להפוגות ו"הפסקות אש". אתה מוכרח להילחם תמיד, בלי הפסקה.

יתר על כן, במלחמת היצר אין כל אפשרות להכניע את האויב לגמרי כך שלא יוכל לקום עליך עוד. היצר הוא אויב תמידי המלווה את האדם כל ימי חייו ומנסה להפילו, ועל כן, אין לאדם להאמין בעצמו עד יום מותו!¹⁸

בעקבות כך "אור החיים" קובע שאדם נדרש להילחם ביצרו בקביעות ובגבורה גדולה.

אכן, אין לאדם להיחלש ברוחו בעקבות כך ולחשוב שאינו מסוגל להתמודד במלחמה קשה כזאת. האדם איננו לבדו במאבק עם יצרו, הקדוש ברוך הוא מסייעו, ובלשון "אור החיים": "ומבטיחו הכתוב שהגם שתקיף הוא היצר מכח האנושי, אף על פי כן – יתנהו ה' בידו", וזהו שכתוב בפסוק: "וַיִּתֵּן ה' אֱלֹהֶיךָ בְּיָדְךָ".

אכן, הבטחה זו, שיתנהו הקדוש ברוך הוא בידו, תלויה בכך שהאדם יתעורר ויצא בעצמו למלחמת היצר. רק אם אתה "תֵּצֵא לְמִלְחָמָה עַל אֵיכָיָה" באמת, ותעשה את כל המאמצים לנצח את יצרך – רק אז מובטח לך סיוע אלוהי – "וַיִּתֵּן ה' אֱלֹהֶיךָ בְּיָדְךָ"¹⁹. אך אם האדם אינו יוצא למלחמה בעצמו – אין לו אפשרות לנצח את יצרו.

18. כדברי חז"ל (ברכות כט, א): "אל תאמין בעצמך עד יום מותך, שהרי יוחנן כהן גדול שמש בכהונה גדולה שמונים שנה – ולבסוף נעשה צדוקי".

19. "יצרו של אדם מתגבר עליו בכל יום ומבקש להמיתו שנאמר (תהלים לו, לב): 'צוּפָה רָשָׁע לְצַדִּיק וּמִבְקָשׁ לְהָמִיתוֹ', ואלמלא הקדוש ברוך הוא שעוזר לו – אינו יכול לו, שנאמר (תהלים לו, לג): 'ה' לֹא יַעֲזֹבֶנּוּ בְּיָדוֹ וְלֹא יִשְׁעֶנּוּ בְּהִשָּׁפְטוֹ'" (סוכה נב, ב). ועיין בספר "דברי ישכר" לפרשת כי תצא.

ה"חת"ם סופר" (תורת משה, דברים כא, י, ד"ה: "כי תצא") ביאר בדרך זו את דברי המשנה באבות (א, יד): "אם אין אני לי – מי לי, וכשאני לעצמי – מה אני". מצד אחד, על האדם לדעת שאין אחר שיוכל להילחם מלחמה זו בעבורו, ואם "לא יעשה שום התפעלות לזה, רק יבטח בה..." לא כן הוא, כי מי שחושב כן, לעולם לא יהיה שונאו נכנע תחתיו, רק שצריך האדם ללחום תמיד ולכבוש יצרו בכחו ובאפשרות בטבעו, והשאר – משמים יסייעוהו, וכבר אמרו: 'הבא לטהר – מסייעין לו'". האדם מצידו צריך להשתדל ולהתאמץ להיטהר, ואז הוא זוכה לקבל סיוע משמיים למאמציו, ולנצח במלחמתו. "וזהו שאמר הלל: 'אם אין אני לי מי לי' – דהיינו, אם אין האדם פועל פעולות לעצמו, מי הוא אשר יעזרהו? 'וכשאני לעצמי' – דהיינו, לאחר שפעל – מה הוא? רק יצרפו שניהם יחד".

זו גם כוונת הפסוק בתהלים (קכז, א): "אם ה' לא יִשְׁמֹר עִיר – שָׁוְא שֶׁקֵּד שׁוֹמֵר". כלומר, לשומר אין כל אפשרות לשמור על העיר בלי שיסייע לו ה' בכך. אולם, ה' לא ישמור על העיר אם השומר עצמו לא יעשה את כל המאמצים מצידו למלא את תפקידו! הסיוע האלוהי ניתן רק למי שמשתדל בכל יכולתו להילחם את מלחמתו.

התורה מדגישה גם שעל האדם לצאת ולהילחם ביצרו, ומשמעות יציאה זו היא שאסור שהמלחמה תהיה בביתו של האדם, על הקיום הבסיסי של חיי האמונה, התורה והמצוות שלו. האדם צריך לפעול שהמלחמה תהיה רק בצד של "האויב", להיות דבק ואיתן במקומו וברמתו הרוחנית כך שהמלחמה תהיה על כיבוש שטחים חדשים בעבודת ה' – להוסיף בתורה ובמצוות גם במקומות שלא היה בהם עד היום, וכך יוכל לנצח את היצר ולהתקדם בעבודת ה' עוד ועוד.

יסוד זה גם נלמד מדברי דוד המלך ע"ה במזמור כז, "לְדָוִד ה' אוֹרֵי יְיִשְׁעִי", הנקרא בחודש אלול: "אם תִּקְוֶה עָלַי מִלְחָמָה, בְּזֹאת אֲנִי בֹטֵחַ. אַחַת שְׁאֵלְתִּי מֵאֵת ה', אוֹתָהּ אֶבְקֶשׁ: שְׁבִיטִי בְּבֵית ה' כָּל יְמֵי חַיִּי, לַחַזֹּזֹת בְּנֶעֱם ה' וּלְבַקֵּר בְּהִיכְלוֹ" (פס' ג-ד). כאשר קמה על האדם המלחמה, והמלחמה הגדולה היא מלחמת היצר, הדרך לנצחה היא דווקא על ידי ההתחזקות בעבודת ה', המתבטאת בבקשה להיות שתול בבית ה' ולחזות בנועם פניו! מתוך שאיפת הקודש הגבוהה הזאת, אפשר לצאת למלחמת היצר ולנצח אותו בשטח שלו.

במלחמה זו השתמשה התורה בביטוי (דברים כא, י): "כִּי תֵצֵא לְמִלְחָמָה... וְשִׁבִּיתָ שְׂבִי". ה"חת"ם סופר" (שם, ד"ה: "ושבית שביו") למד מביטוי זה את דרך המלחמה הראויה ביצר – שיש להילחם בו באותן הדרכים שבהן הוא נלחם ושובה שבי.

דרכו של היצר ש"לא יסיתהו פעם אחת להטותו מדרך הטובה אל דרך הרעה, כי בודאי לא ישמע לו, על כן יבוא אליו מעט מעט". היצר לא מנסה להפיל את האדם בבת אחת מכל מדרגותיו הרוחניות, אלא משדל אותו מעט מעט אל התאוה והחטא. וכך גם במלחמה עם היצר צריך ללכת בדרך זו – "אם אתה בא אליו לשבותו, אל תבוא אליו עד קצה האחרון בפעם אחת, כי תפסת מרובה – לא תפסת". יש ללכת במלחמה זו עקב בצד אגודל ובעקביות, עד שזוכה לנצח את יצרו.

ו. זמן המסוגל לתשובה

עד כאן התבאר שהימים המיוחדים של אלול ותשרי מיועדים להתעוררות שלנו בתשובה בבחינת "אתערותא דלתתא", ועל ידי תשובתנו אנו יוצאים זכאים בדין. אולם יש להוסיף שימים מיוחדים אלו אינם רק זמן שמוטל עלינו להתעורר לתשובה, אלא הם גם ימים המתאימים במיוחד לתשובה, ובהם התשובה קלה יותר, והקדוש ברוך הוא מסייע באופן מיוחד לכל החפצים באמת לשוב²⁰.

כך היה כאשר תשובתם של ישראל על חטא העגל נעשתה דווקא בימים אלו והתקבלה. משה רבנו עלה לשמיים בפעם האחרונה, בא' באלול, לקבל את הלוחות השניים, וארבעים יום לאחר שעלה, ביום הכיפורים, בישר לו הקדוש ברוך הוא על קבלת תשובתם של ישראל וסליחתו להם²¹.

רעיון זה מרמז בראשי התיבות: אלו"ל, היוצאים מהפסוק (דברים ל, ו): "וְמָלַה' אֶלֶּהָ יָדָהּ אֶת לִבָּהּ וְאֶת לִבָּהּ זָרָעָה". פסוק זה, הנאמר בפרשיית התשובה, מבטא, שאומנם אנו נדרשים בימים אלו לתשובה בבחינת: "אֲנִי לְדוֹדִי וְדוֹדִי לִי", אך הקדוש ברוך הוא מסייע לנו בתשובה זו, והוא המל את לבבנו ומסייע לנו לשוב, וכן כתב ה"פרי צדיק" (נצבים, יח): "ומה שאמר: 'וְמָלַה' וגו', מרמז, שאף מצד ה' יתברך, מסוגל אותו חודש לרחמים, שאז הם ימי רצון, שעלה משה רבינו ע"ה לקבל לוחות האחרונות, וה' יתברך מצידו מסייע לתשובה".

דברים אלו נכונים בכל תקופת אלול והימים הנוראים, אך בעיקר בעשרת ימי התשובה שבין ראש השנה ויום הכיפורים, שהם ימים מיוחדים שה' נמצא בהם קרוב לאדם²². קרבת ה' בימים אלו מסלקת את ההסתרות ומעוררת את ליבו של האדם לקרבת אֱלֹהִים. משום כך, התשובה בימים אלו קלה יותר ונוחה להתקבל.

אולם, לכאורה, הדבר קשה, שהרי הקדוש ברוך הוא משגיח תמיד על בני האדם ורואה את מעשיהם, ומדוע שיהיה הבדל כלשהו מצידו בזמן זה או אחר?

האדמו"ר הזקן (ליקוטי תורה, ראה) המשיל זאת למלך בשר ודם הנמצא כל השנה בארמונו ושולט תמיד על ממלכתו. ברור כי לא כל אדם יכול לבוא ולפגוש במלך, אלא רק השרים הגדולים המקורבים למלכות, וגם הם יכולים לבוא לפניו בזמנים מסוימים בלבד. אולם, ישנם זמנים מיוחדים שבהם המלך יוצא מארמונו ומסתובב בערים ובכפרים, בשדות ובדרכים, ומתערה בציבור. בימים אלו, כל אדם יכול לפגוש במלך ולשטוח לפניו את משאלותיו.

20. כן מובא ב"שם משמאל" (ר"ה תרעא, יום א): "דיש זמנים לזה שנפתחת פנימיות הלב".

21. כמבואר בדברי ה"טור" שהובאו לעיל.

22. כדברי הרמב"ם (הלכות תשובה ב, ו): "אף על פי שהתשובה והצעקה יפה לעולם, בעשרה הימים שבין ראש השנה ויום הכפורים היא יפה ביותר ומתקבלת היא מיד, שנאמר (ישעיהו נה, ו): 'דִּרְשׁוּ ה' בְּהִמְצָאוֹ, קְרָאוּהוּ בְּהִיטּוֹ קְרֹב'".

כך הדבר אצל הקדוש ברוך הוא. ברוב ימות השנה רק הצדיקים, שהם בבחינת שרים, יכולים "להיפגש" עם מלכו של עולם. אך בימים המיוחדים של חודש אלול, ובפרט בעשרת ימי תשובה, המלך נמצא בשדה, כביכול, וקרוב לכל מי שרוצה לפוגשו. וכך, גם האדם הפשוט, שאינו במעלת הצדיק הגדול, יכול לפגוש את המלך ולדבר אליו לפי גדולת תשובתו ואמיתותה.

בדרך זו יש לפרש את מה שאנו אומרים בסליחות: "מי שענה לאברהם אבינו... הוא יעננו". מדוע העובדה שנענה הקדוש ברוך הוא לאברהם, יצחק ויעקב ולכל שאר הצדיקים היא סיבה שיענה לנו? והלא אנו איננו במדרגתם!

נראה כי התשובה היא שבימים אלו הקדוש ברוך הוא קרוב לכל קוראיו, ובתנאי שיקראוהו באמת.²³

משום כך אנו מסיימים קטע זה בסליחות: "רחמנא דעני לעניי – ענינא. רחמנא דעני לתבירי ליבא – ענינא. רחמנא דעני למכיכי רוחא – ענינא". כאשר אנו באים אל ה' בימים מיוחדים אלו מתוך שפלות וענווה, שברוך-לב ונמיכות-רוח – אנו זוכים שהוא יענה לנו מתוך קרבתו אלינו.²⁴

נמצא שמעבר לחיוב שלנו להתעורר ולשוב בתשובה בימים אלו, הכין הקדוש ברוך הוא מראש את התקופה הזו להיות זמן המסוגל לכך. בימים הללו מסייע לנו הקדוש ברוך הוא לשוב בתשובה הן בעצם ההתעוררות שלנו לתשובה הן בקבלתה.²⁵

ז. חיוב התשובה בימים אלו

מאחר שהקדוש ברוך הוא מקרב עצמו אלינו ומסייע לנו בימים אלו להתעורר ולשוב בתשובה, מוטל גם עלינו ביתר שאת בימים אלו החיוב להתעורר ולשוב.

משום כך, גדולה חומרת המתעלם מאפשרות לשוב זו ומוותר עליה, כפי שכתב רבנו יונה (שערי תשובה א, ב): "ודע, כי החוטא, כאשר יתאחר לשוב מחטאתו – יכבד עליו מאד ענשו בכל יום, כי הוא יודע כי יצא הקצף עליו, ויש לו מנוס לנוס שמה, והמנוס הוא התשובה,

23. על פי תהלים קמה, יח.

24. ראה בספר "מנחת אשר" (שיחות למועדים, יז) את היסוד לדברינו.

25. כן מובא בספר "יערות דבש" (דרוש א): "ראש השנה הוא כל שנה התחלת הבריאה, ואמרין: 'היום הרת עולם'. ואם כן, בעשרת ימי תשובה מעורר אותנו בתשובה בלי התעוררות דלמטה כלל, רק הוא מעורר אותנו כעין מעשה בראשית... וזה: 'דָּרְשׁוּ ה' בְּהִמְצָאוֹ' – שהוא ממציא עצמו לנו טרם קראנו אליו, רק אדרבה, הוא נמצא קודם לעורר לבנו לתשובה".

אכן, בדברים אלו נאמר כי ה' הוא המעורר אותנו לתשובה, בלי התעוררות מלמטה שלנו, והדבר סותר כביכול את שכתבנו בראשית הדברים. אולם, נראה שאומנם במעמקים ה' הוא המעורר אותנו לתשובה, אך הצד המעשי מוטל עלינו, ואנו נדרשים להתחיל את תהליך התשובה בפועל, וזהו ה"אתערותא דלתתא" שלנו.

והוא עומד במרדו, והנו ברעתו, ובידו לצאת מתוך ההפכה – ולא יגור מפני האף והחמה! על כן רעתו רבה"²⁶.

המהר"ל (נתיבות עולם, נתיב התשובה, א) ביאר, שכל עוד אדם חוטא מפני שתקפו יצרו והכניעו, מאפשרים לו לתקן זאת וסולחים לו על מעשיו כאשר הוא מברר שאינו חפץ באמת בחטא, ורק יצרו אנסו. אולם, כשאדם מתעקש שלא לשוב בתשובה, הוא מגלה שנוח לו במצבו הנוכחי, שהוא מרוצה במציאות של החטא ואינו מתייסר עליו.

נמצא אפוא שהימנעותו מתשובה – חמורה מהחטא עצמו! את החטא עצמו חטא מפני עוצמת יצרו, ואילו הימנעותו מלשוב בתשובה היא מכוח שכלו ורצונו. עוונותיו חמורים יותר מפני שמקורו במקום עמוק יותר בנפשו, והוא סוגר בפני עצמו את פתח התיקון.

על כן, אם במלחמת היצר אדם נדרש להתאמץ ולהיאבק בכל כוחו לכל ייפול ברשת יצרו וייכשל בחטאים – על אחת כמה וכמה שאדם נדרש לעשות כל שביכולתו לקום מהחטא ולשוב בתשובה לפני קונו, לאחוז בחבל ההצלה של התשובה ששלח לו בוראו, להתנער מהחטא ולהתהלך לפני ה' באור החיים!

חיוב התשובה בזמנים הראויים לכך מתברר גם בדברי הרמב"ם (הלכות תשובה ב, ז) על יום הכיפורים: "יום הכפורים הוא זמן תשובה לכל, ליחיד ולרבים, והוא קץ מחילה וסליחה לישראל – לפיכך חייבים הכל לעשות תשובה ולהתודות ביום הכפורים"²⁷. דווקא משום שיום הכיפורים מוכן לתשובה – מוטל עלינו חיוב גדול לשוב בו בתשובה.

הרמב"ם (שם ג, ג) כותב כי בראש השנה מי שנמצא "צדיק" – נחתם לחיים, ומי שנמצא "רשע" – נחתם למיתה, ו"ה'בינוני" – תולין אותו עד יום הכפורים, אם עשה תשובה – נחתם לחיים, ואם לאו – נחתם למיתה".

ולכאורה הדבר תמוה: הלוא, גם אם לא חזר ה"בינוני" בתשובה עד יום הכיפורים, הוא סוף עדיין רק בגדר "בינוני" – ומדוע שייחתם למיתה כמו אדם המוגדר "רשע"?²⁸

ה"שם משמאל" (ר"ה תרע"א, יום ב, ד"ה: "בגמ") מבאר זאת על פי העקרונות שראינו. בימים אלו יש בעומק ליבו של האדם התעוררות לתשובה, ואם לא שב אז, ועברו עליו ימים אלו, ולא התפעל והשתנה בהם – בזה עצמו יצא מגדר "בינוני" ועל זה הוא מתחייב במיתה!

26. רבנו יונה הביא משל לדבר בשם חז"ל (קהלת רבה ז, טו): "משל לכת של לסטים שחבשם המלך בבית האסורים, וחתרו מחתרת, פרצו ויעבורו, ונשאר אחד מהם. בא שר בית הסוהר וראה מחתרת חתורה, והאיש ההוא עודנו עצור, ויך אותו במטהו. אמר לו: קשה-ימים! הלא המחתרת חתורה לפניך – ואיך לא מהרת המלט על נפשך!".

27. כן מבואר גם ב"ספר החינוך" (מצווה סד) שמי שלא שב ביום הכיפורים – ביטל עשה. ודעת רבנו יונה (שערי תשובה ב, יד) שיש ביום הכיפורים מצוות עשה מיוחדת לשוב בתשובה, בנוסף על מצוות התשובה שיש בכל השנה.

28. עיין מה שכתבנו בתשובת שאלה זו בדרוש ו ליום הכיפורים – "דין הבינוני".

יסוד זה, הנכון בעיקר ביום הכיפורים ועשרת ימי תשובה, נכון במידה מסוימת גם בכל ימי התשובה המתחילים באלול. בכל הימים הללו יש חיוב מיוחד על האדם לשים את ליבו לעבודת הימים ולהשתדל באופן מיוחד להתחזק בתשובה. ובאמת, נהגו כל ישראל בימים אלו לשוב בתשובה ולהתפלל²⁹.

בימים אלו מוטל על האדם לשים לנגד עיניו את תוכנם הפנימי של הימים ואת חשבון מעשיו כדי שיוצאם כראוי לעבודת ה' וחזרה בתשובה, ולא יימשך בהם אחר שגרת חיינו³⁰.

ח. עבודת הימים – פתחה של מחט

נמצאנו למדים כי בימים אלו מוטל על האדם חיוב מיוחד להתעורר ולשוב בתשובה ולתקן מעשיו. אולם, עלינו לדעת כי אין בכוחנו שלנו לבד לשנות את אישיותנו ולנצח את יצרנו. מטרת ההתעוררות והמאמצים שלנו היא להוליד סייעתא דשמיא, והקדוש ברוך הוא מסייע בעדנו להשלים את התשובה.

וכן אמרו חז"ל במדרש (שיר השירים רבה ה, ב): "אמר הקדוש ברוך הוא לישראל: בני, פתחו לי פתח אחד של תשובה כחודה של מחט, ואני פותח לכם פתחים שיהיו עגלות וקרניות נכנסות בו!".

תפקידנו בימי התשובה לפתוח את הפתח של המחט. פתח זה מגלה את הרצון והשאיפה האמיתיים שלנו לשוב בתשובה ולהשתנות, להתקרב אל ה' ולקיים את מצוותיו. וה' מבטיח לנו שאם אנו נפתח את הפתח הדק בליבנו, הוא יסייע בעדנו ויפתח לנו פתחים רבים שנוכל לממש את הרצונות הפנימיים והנעלים הללו בפועל.

וכן מובא בספר "יערות דבש" (דרוש א): "כן הדבר בתשובה, צריך להתעוררות דלתא מלמטה, והאדם צריך לעשות מעט בתשובה, אבל אחר כך הקדוש ברוך הוא עוזרו".

29. כן כתב הרמב"ם (הלכות תשובה ג, ד) בנוגע לעשרת ימי תשובה: "מפני ענין זה נהגו כל בית ישראל להרבות בצדקה ובמעשים טובים ולעסוק במצות מראש השנה ועד יום הכפורים יתר מכל השנה. ונהגו כולם לקום בלילה בעשרה ימים אלו ולהתפלל בבתי כנסיות בדברי תחנונים ובכיבושין עד שיאור היום". וכך כתב ה"טור" (או"ח, תקפא, א) בנוגע לחודש אלול: "לכן התקינו חז"ל שיהיו תוקעין בראש חודש אלול בכל שנה ושנה וכל החדש – כדי להזהיר ישראל שיעשו תשובה... ויש מי שמרבין לומר סליחות ותחנונים מראש חודש אלול ואילך".

30. רבנו יונה האריך בעניין זה בספרו "שערי תשובה" (ב, יד): "בעשרת ימי תשובה, הירא את דבר ה', לבו יחיל בקרבו בדעתו שכל מעשיו בספר נכתבים ובעת ההיא האלקים יביא במשפט את כל מעשה... ובעת אשר ידע האדם כי יביאו את דינו לפני מלך בשר ודם, הלא יחרד חרדה גדולה וישיית עצות בנפשו, ובכל דרכי חריצות יחיש מפלט לו, ולא תעלה על רוחו לפנות על ימין או על שמאל ולהתעסק ביתר חפציו, ולא ישיגח לפתח ולשדד אדמתו, ולא יפנה דרך כרמים, ולא יתרפה ביום צרה מהכין לב להנצל כצבי מיד. לכן מה נואלו היוצאים לפעלים ועבודתם עדי ערב בימים הנוראים ימי הדין והמשפט, ואינם יודעים מה יהיה משפטם!".

ביטוי לעיקרון זו נוכל לראות בהרהור תשובה. הגמרא (קידושין לט, ב) מביאה שהאומר לאישה: "הרי את מקודשת לי על מנת שאני צדיק גמור" – חוששים לקידושיו, שמא הרהר תשובה בליבו.

הרהור זה אומנם לא ניכר כלפי חוץ וטרם הגיע לידי תשובה שלמה, אך כבר עכשיו הוא מגלה את רצונו הפנימי של האדם לשוב בתשובה. בראות הקדוש ברוך הוא את ההרהור הזה, את גילוי הרצון החיובי – הוא מסייע שרצון זה ילך ויגבר עד שייעשה לקניין אמיתי בנפשו של האדם וישפיע על כל דרכיו ומעשיו³¹.

שמא נוכל ללמוד כך את המשנה באבות (ב, ד): "עשה רצונו כרצונך, כדי שיעשה רצונך כרצונו. בטל רצונך מפני רצונו, כדי שיבטל רצון אחרים מפני רצונך".

ופירושו: "עשה רצונו כרצונך" – אם תשאף שרצון ה' יהיה רצונך, יפעל ה' את השאר ו"יעשה רצונך כרצונו" – יעשה את הרצון החדש והטוב שלך לרצון שלו, ויסייע לך בדרכך.

וכן: "בטל רצונך מפני רצונו" – כשאתה מוכן לבטל את רצונך מפני רצון ה', אף שביטול זה אינו פשוט לך – יסייע לך ה' ו"יבטל רצון אחרים מפני רצונך". ויש לפרש שה"אחרים" הם היצר הרע והמניעות של האדם בעבודת ה', והקדוש ברוך הוא יבטל אותם מפני רצונותיו הטובים של האדם.

כן כתב רבנו יונה (שערי תשובה א, א), שהאדם מצידו חייב להתאמץ לשוב בתשובה, וכפי שנאמר (דברים ל, ב): "וְשִׁבְתָּ עַד ה' אֱלֹהֶיךָ וְשָׁמַעְתָּ בְּקוֹלוֹ". ולאחר מכן הקדוש ברוך הוא מסייע לאדם בתשובתו – "כי יעזור ה' לשבים כאשר אין יד טבעם משגת ויחדש בקרבם רוח טהורה להשיג מעלת אהבתו... ואומר בגוף הענין (שם שם, ו): 'מָל ה' אֱלֹהֶיךָ אֶת לִבְכָּךְ וְאֶת לִבְבִּי וְרַעְךָ' – להשיג אהבתו"³².

אכן, לעיתים, דווקא לאחר העזרה האלוקית והסייעתא דשמיא שחש בה האדם הרוצה לשוב, בכל זאת ישנה הסתרת פנים, וכביכול יעזוב הקדוש ברוך הוא את השב לעצמו. אולם, על האדם לדעת שזהו חלק מתהליך התשובה שלו והבירור עד כמה תשובתו אמיתית.

וכן מובא בהמשך ה"עירות דבש": "וכן דרכן של בעלי תשובה, כשמתחילין להתחרט, הקדוש ברוך הוא מוסיף עליהם רוח טהרה למאוד לחזור בתשובה. ואחר כך, כביכול לנסותם, הקדוש ברוך הוא מסתיר פניו מאתם ומושך ידו הפשוטה לקבלם אחור... אבל בעל תשובה גמור צריך לפשפש ולרדוף אחר ה' בכל לבב ומבלי לזוז בכל אופן, ואפילו אחר כך באים עליו יסורים".

31. מרן הראי"ה קוק זצ"ל, באורות התשובה (ז, ו) חיוק הרבה את ערך הרצון הטוב של השב בתשובה: "צריך להעמיק מאוד באמונת התשובה ולהיות בטוח שבהרהור תשובה לבדו גם כן מתקנים הרבה את עצמו ואת העולם". ועיין עוד במה שכתב שם: ז, ד-ה; ח, טז; טז, ג.

32. עוד בעניין – עיין בפירושו הנפלא של ה"תוספות יום טוב" ליומא (ח, ט).

ט. בכסה ליום חגנו

על פי מה שנתבאר בעניין עבודת הימים האלה, נוכל לבאר את הסתירה הקיימת כביכול בהגדרת עניינו של ראש השנה.

מצד אחד מודגש שראש השנה הוא יום שהלבנה והאור מכוסים בו, וכדברי חז"ל (ר"ה ח, א) על הפסוק בתהלים (פא, ד): "תִּקְעוּ בַחֲדָשׁ שׁוֹפָר, בַּבֶּסֶס לְיוֹם חַגֵּנוּ" – "איזהו חג שהחדש מתכסה בו? – הוי אומר: זה ראש השנה".

אולם, מצד שני, אמרו חכמים (ויקרא רבה כא, ד) שראש השנה הוא יום האור: "'לְדָוָד, ה' אוֹרִי וְיִשְׁעִי' (תהלים כז, א) – 'אורי' בראש השנה, 'וישעי' ביום הכיפורים". מבואר אפוא שראש השנה הוא יום של הארה גדולה – ולא יום של כיסוי האור!³³

ויש ליישב, שמצד עבודתנו, בראש השנה יש באמת בחינה של כיסוי הארת הלבנה. איננו נתבעים להאיר הארה גדולה ושלמה, אלא רק לגלות תחילה של הארה, הדומה לחידוש הלבנה בראש חודש. בזמן זה הארת הלבנה כמעט שאינה ניכרת, והיא נראית כמכוסה – אך מצד האמת, כבר עתה מתחילה בה מגמת ההארה והשלמות.

הארה זו, הנראית כלפי חוץ ככיסוי וחשיכה, היא המגלה שהלבנה הולכת ומתחדשת, והיא הסוללת את הדרך להארתה השלמה. זו בחינת התשובה שאנו נתבעים לעשותה – שאומנם אינה שלמה ומלאה, אך כבר מופיע בה השינוי והמהפך שבין החושך לאור.

מהפך זה הוא הנותן לראש השנה את שמו כיום האור. הארה קטנה זו, הבאה מכוחו של האדם, היא המביאה להארה הגדולה אשר הקדוש ברוך הוא מאיר מתוכה לאדם, מרומם ומעלה אותו במדרגות התשובה והיראה.

נמצא שכל האורות הגדולים הבאים אחר כך – כולם מכוחו של מהלך זה. משום כך, דווקא ראש השנה, העומד בראש החודש ובתחילת עשרת ימי התשובה, הוא היום של האורה – "'אורי' בראש השנה". וכאשר הארה זו תלך ותגדל, יזכה האדם גם לישועה הגדולה ביום הכיפורים – "'וישעי' ביום הכיפורים".

33. בעצם עניינו של ראש השנה כיום האור עיין בדרוש א לראש השנה – "יום המלכות והדין".

דרוש ב גדרי תשובה ועבודתה

א. עזיבת החטא והתנתקות ממנו

חודש אלול והימים הנוראים הם ימי תשובה, וחשוב להבין מה הוא מעשה התשובה, ומה צריך להיות עיקר עבודתנו בימים אלו.

בהלכות תשובה (ב, ב) הגדיר הרמב"ם את מצוות התשובה: "ומה היא התשובה? הוא שיעזוב החוטא חטאו ויסירו ממחשבתו ויגמור בלבו שלא יעשהו עוד, שנאמר (ישעיהו נה, ז): 'עֲזֹב רָשָׁע דַּרְכּוֹ'. שלושה שלבים במעשה התשובה: עזיבת החטא, הסרה ממחשבתו של החוטא, וגמירות הלב שלא לחזור ולעשותו.

התורה דורשת מהאדם ניתוק מוחלט מהחטא, וניתוק זה בא על ידי שלושת שלבים אלו: השלב הראשון הוא עזיבת מעשה החטא בפועל, לולא זה אין משמעות אמיתית לתשובה ולווידי. הרמב"ם (הלכה ג) דימה את המתוודה ולא שב לאדם הטובל, ושרץ בידו: "כל המתודה בדברים ולא גמר בלבו לעזוב – הרי זה דומה לטובל, ושרץ בידו, שאין הטבילה מועלת לו עד שישליך השרץ, וכן הוא אומר (משלי כח, יג): 'וּמִוֹדָה וְעִזָּב – יִרְחָם'¹.

השלב השני בתשובה הוא הסרת החטא ממחשבתו של האדם, הכרה בכך שהחטא איננו דבר טוב ונעים, אלא להפך, הוא רע ומר, ולכן אל לאדם לחשוב עליו ולעסוק בו וודאי שלא לתכנן כיצד לעשותו.

השלב השלישי הוא גמירות הלב שהוא איננו מעוניין להוסיף ולחטוא בחטא זה גם בעתיד. משמעות התשובה אינה רק שהאדם אינו חוזר כעת לחטאיו, דבר זה הוא חיוב גמור על האדם גם בלי מצוות התשובה. משמעות התשובה היא לשוב מהחטא וליצור חציצה בינו לבין האדם. דבר זה נעשה על ידי עזיבת מעשה החטא בפועל, וניתוק השכל והמחשבה, הלב והרצון, מהחטא².

1. כן כתב גם רבנו יונה ב"שערי תשובה" (א, יט).
2. יש שלמדו (עיין בספרנו "אלה הם מועדי", סוגיות ליום הכיפורים, א – "מצוות התשובה") שלרמב"ם אין מצוות תשובה, מכיוון שהתשובה היא שלא לחזור ולחטוא, ולשם כך לא צריך מצווה מיוחדת. אולם, לפי מה שנתבאר בדברי הרמב"ם, התשובה היא מעשה מסוים ביחס לחטא, שתכליתו ניתוק מהחטא, ולא רק המשך בדרך התורה והמצוות.

האדם נדרש שלא לחזור למעשה החטא, אך כדי שיצליח ליצור חציצה אמיתית בינו לבין החטא, לא די בתיקון מעשי, יש הכרח גם לתקן את השורש שגרם לחטא, והוא נמצא במחשבה וברצון.

אדם החושב שהחטא הוא טוב, ממילא רוצה וחפץ בו, ולבסוף גם עושהו בפועל³. ההכרה שהחטא איננו מסתכם במעשה העבירה בפועל, אלא קדמו לו מחשבה בראש ורצון בלב, היא שלב חשוב בתשובה.

חז"ל (סוטה ג, א) אמרו שאין אדם עובר עבירה "אלא אם כן נכנס בו רוח שטות". מחשבתו של האדם שהחטא הוא דבר טוב והוא רצוי לו היא המכשירה את מעשה החטא, ולכן התיקון של התשובה חייב להקיף גם את המחשבה ורצון הלב, ולהרחיקם מהעבירה.

ב. חטא אדם הראשון

בדברי הרמב"ם נתבאר ששלושת שלבי הניתוק מהחטא הם עזיבת החטא למעשה, סילוק המחשבה ממנו, וגמירת הלב שלא לעשותו. נראה ששלושת השלבים האלה באים כנגד שלושת הכוחות הקיימים באדם: כוח הגוף המעשי; כוח הנפש, המתגלה בלב וברצון; וכוח הדעת והמחשבה, שמשכנם בשכל.

את שלבי החטא נוכל למצוא כבר בחטא אדם הראשון. האישה ראתה את העץ, והוא נראה טוב והגון בעיניה, ואף על פי שהקדוש ברוך הוא ציווה שלא לאכול ממנו, היא חשבה שנכון ואמיתי יותר בעבורה ובעבור האדם כן לאכול ממנו – "וַיִּתֵּן הָאִשָּׁה כִּי טוֹב הָעֵץ לְמֵאֲכָל וְכִי תֹאמָר הוּא לְעֵינַיִם וְנִחְמַד הָעֵץ לְהַשְׂכִּיל" (בראשית ג, ו), ולכן עברה על הציווי האלוקי ואכלה מהעץ – "וַיִּתְּקֶה מִפְּרִי וַתֹּאכַל" (שם).

שלושת הכוחות שבאדם, שכנגדם באים שלושת שלבי הניתוק מהחטא, התגלו בחטאה של האישה:

א. "טוֹב הָעֵץ לְמֵאֲכָל" – כנגד הטעם החומרי הטוב שבעץ, השייך לכוחות הגוף והחומר.

ב. "תֹּאמָר הוּא לְעֵינַיִם" – כנגד הנפש וחמדת הלב.

ג. "נִחְמַד הָעֵץ לְהַשְׂכִּיל" – כנגד הדעת והשכל.

חטא האישה והאדם פגם בכל כוחותיו של האדם, ועל כן, בכל תשובה של האדם עליו להתרחק מבחינת העבירה הקיימת בכל הכוחות הללו. רק כאשר יתרחק האדם בכל שלושת הכוחות האלה מן החטא, תהיה תשובתו שלמה.

3. בדומה לדברי רש"י (במדבר טו, לט): "העין רואה, והלב חומד, והגוף עושה את העבירות".

חז"ל (בראשית רבה כב, יג) אומרים שכאשר שב אדם הראשון בתשובה על חטאו, פתח מייד ואמר: "מְזֻמָּר שִׁיר לַיּוֹם הַשַּׁבָּת" (תהלים צב, א). אך מדוע התשובה הביאה את אדם הראשון לזמר דווקא על השבת?

אותיות "שבת" הן אותיות "תשב", לשון שיבה ותשובה. בשבת ישנה דבקות בפנימיות המציאות ובתכליתה, בבחינת: "סוף מעשה – במחשבה תחילה", והיא נותנת לאדם את הכוח לצייר לעצמו את תכלית בריאתו ולשוב אל פנימיות נשמתו.

יתר על כן, נראה שיש בשבת תיקון לשלוש בחינות החטא של אדם הראשון, הקיימות בכל חטא של אדם – כלי המעשה; הלב והרצון; המחשבה והדעת:

א. מצוות סעודות השבת באה כנגד כלי המעשה, המביאים את האדם להנאות אסורות בחיפוש אחר עונג, והביאו את אדם הראשון לאכילה מעץ הדעת. סעודות השבת הן קיום מצוות עונג שבת. בשבת אדם מתענג באופן מעשי וחומרי ונהנה בהנאות של מצווה וקדושה⁴.

ב. קבלת השבת והקידוש, שבהם האדם מקבל את ה"נשמה היתרה", שהיא התחדשות כוח נפשו בקדושה מיוחדת. וכדברי רבי שמעון בן לקיש (ביצה טז, א): "נשמה יתירה נותן הקדוש ברוך הוא באדם ערב שבת, ולמוצאי שבת נוטלין אותה הימנו, שנאמר (שמות לא, יז): 'שַׁבַּת וַיִּנָּפֶשׂ' – כיון שַׁבַּת, ווי, אבדה נפש".

התחדשות זו מעוררת את הנפש בכיסופים לקדוש ברוך הוא ומרוממת את האדם מעל תאוות החומר – "שבת קדש, נפשי חולת אהבתך" (פיוט "יה אכסוף"). מטעם זה אמרו חז"ל (ברכות מג, ב) שהקידוש מתקן את ראייתו של האדם, הקשורה לכוח הנפש שבו.

ג. מצוות לימוד תורה בשבת (שו"ע, או"ח רצ, ב), שיש בה מעלה יתרה שאין בלימוד התורה של ימות החול⁵. לימוד התורה בשבת שייכת לכוח הדעת שבאדם, והיא המתקנת את הפגימה בדעת של האדם, הרואה בחטא דבר טוב, וכפי שנעשה בחטא אדם הראשון.

שלמה המלך, בספר משלי (א, כב-כג), קורא שלושה סוגי אנשים לתשובה: "עַד מָתִי פָתִים תֵּאָהָבוּ פָתִי; וְלֹצִים, לָצוֹן חֲמָדוֹ לָהֶם; וְכַסִּיִּים יִשְׁנְאוּ דָעַת – תִּשׁוּבוּ לְתוֹכְחָתִי!". המהר"ל (נתיבות עולם, נתיב התשובה, א) ביאר ששלושת אלו – הפתי, הלץ והכסיל – הם שלושה סוגי חוטאים:

הפתי הוא מי שאין בו דעת, אלא עיקר אישיותו הוא הגוף והתאוות החומריות. מציאות זו היא הגורמת לחטאיו.

4. בעצם מהותן ועניינן של סעודות השבת, עיין במה שכתבנו בדרושים לשבת, דרוש ב – "מצוות עונג שבת".

5. מצוות תלמוד תורה בשבת קודש ומעלותיה נתבארו בדרוש א לשבת – "השבת נשמת המציאות".

הלץ – עיקר חטאו אינו נובע מתאוות הגוף, אלא מהתעסקות בהבל. ללץ אין תוכן חיים משמעותי וחשוב שיש להשקיע למענו, אלא החיים הם הבל וחסרי משמעות, ומשם הפתח לחטאיו.

הכסיל אינו מי שאין בו דעת, אלא, כלשון הפסוק, הוא שונא את הדעת. אלו אנשים שיש להם שנאה לתורה ולחוכמה, והם אוהבים את הרשע.

המהר"ל ביאר שכנגד שלושת חוטאים אלו אמר דוד המלך בפסוק הפותח את ספר תהלים: "אֲשֶׁרִי הָאִישׁ אֲשֶׁר לֹא הָלַךְ בְּעֶצְתִּי רָשָׁעִים, וּבְדַרְךְ חַטָּאִים לֹא עָמַד, וּבְמוֹשֵׁב לִצְיִים לֹא יָשָׁב". הרשעים הם הכסילים, שונאי האמת והצדק. החטאים הם הפתיים, החוטאים בפועל מצד הגוף והתאוות. והלצים הם המסתכלים על העולם כמקום בלי משמעות. אשרי האיש המתרחק מכל אלו!

שלושת החוטאים האלה שייכים לשלוש הבחינות שבחטא: הפתי שייך לכוח המשועבד לתאוות החומריות, ומשם הוא קרוב לחטאים המעשיים. הלץ שייך לכוח החיים והרצון שאינו מכון כלפי חיים של ערך ומשמעות, ומכוח זה מחבר את חייו לחטאים. והכסיל שייך למחשבות הרשעה. ואשרי האיש המתרחק מכל שלושת הכוחות האלה. ומי שכבר נפל בחטא, יוכל להגיע לתשובה שלמה רק כשישוב משלושת אלו.

ג. מעשה החרטה ומהות התשובה

מלבד עזיבת החטא וההתנתקות ממנו, מבואר ברמב"ם שיש לתשובה עיקרים נוספים. אחד מהם הוא החרטה: "וכן יתנחם על שעבר, שנאמר (ירמיהו לא, יח): 'כִּי אֶחָדִי שׁוֹבֵי נִחַמְתִּי'". על השב מוטל להתנחם על שעבר ולהתחרט עליו. אפשר לומר שיסוד זה קשור לתיקון מעשה העבר, אולם, נראה יותר שגם החרטה על מעשה העבר באה בעיקרה לטובת ההווה, ואף היא חלק מהתרחקות האדם מחטאיו.

להבנת עניין זה צריך לבאר מה היא מהותה של התשובה. התשובה אינה רק תיקון מעשי מסוים. עיקרה הוא התקרבות האדם אל ה', לאחר שהתרחק ממנו בעקבות העבירות.

האדם נברא קרוב לה', קרבה זו טובה ומתאימה לו – "וְאָנֹכִי, קִרְבַּת אֱלֹהִים, לִי טוֹב" (תהלים עג, כח). זו גם תכלית מציאותו של האדם, כדברי הרמח"ל בתחילת ספרו "מסילת ישרים" (פרק א): "האדם לא נברא אלא להתענג על ה' ולהנות מזיו שכינתו".

החטא, מלבד היותו עבירה על רצון ה', גם מרחיק את האדם מכוראו ויוצר חציצה בינו לבין קונו. התשובה ביסודה באה לתקן זאת, להשיב את האדם למקום הראוי והמתאים לו,

6. "הנני רואה איך העוונות הם עומדים כמחיצה נגד האור הבהיר האלוהי" (אורות התשובה ז, ה).

שבו הוא מחובר לה', ומתוך כך לתורתו ומצוותיו, כדברי המהר"ל (נתיבות עולם, נתיב התשובה, ב): "התשובה היא לאדם מצד כי האדם נברא בהתחלתו בלא חטא, וכאשר הוא שב אל ה' יתברך, אז האדם חוזר אל התחלתו".

נראה שמשום כך החרטה על העבר היא שלב עקרוני. לאדם השב אך אינו מתחרט על המחיצה שיצר בינו לבין קונו חסר חלק מרכזי בעצם התשובה. השב בתשובה אך אינו מתחרט על מעשיו בעבר מעיד בכך שמעשה תשובתו חיצוני לו ואינו חודר לעומק אישיותו. ממילא תשובה כזאת גם אינה יכולה באמת לתקן את מעשה העבר של החטא.

ייתכן שמפני המרכזיות של החרטה בעצם יסוד התשובה קבע רבנו יונה (שערי תשובה א, י) את החרטה כעיקר הראשון של התשובה: "החרטה – יבין לבבו כי רע ומר עזבו את ה'... ויתחרט על מעשיו הרעים ויאמר בלבו: מה עשיתי! איך לא היה פחד אלקים לנגד עיני... כי הייתי על הנפש היקרה אכזרי, ונטמאה בגלולי יצרי, ומה הועילה בכל קניניה אם רעה בעיני אדוניה?".

מבואר בדבריו שחשיבות החרטה היא מעבר למעשה החטא המסוים. החטא שחטא האדם הוא ביטוי לדרך חיים קלוקלת, המעדיפה את הנאות הרגע מהציווי האלוקי וחיי הנצח, ובלשון רבנו יונה: "ואיך החלפתי בעולם חולף – עולם עומד לעד לעולם! איך נמשלתי, כבהמות נדמיתי, והלכתי אחרי יצרי כסוס כפרד אין הבין ותעיתי מדרך השכל! והנה הבורא נפח באפי נשמת חיים חכמת לב וטובת שכל להכירו וליראה מלפניו... ואחרי אשר בעבור זאת נבראתי, ויהי בי הפך מזה, למה לי חיים!".

נמצא, לדרך זו, שהחרטה שייכת לעצם יסודה של התשובה, וגם היא חלק מתהליך הרחקת האדם מן החטא. אדם זה, שעד עכשיו היה שקוע בחטא ובדרך החיים הקלוקלת, שב עתה, ניחם על מעשיו ועוזב את החטא במעשה, ברצון ובמחשבה.

ד. קבלה לעתיד ושלמותה של התשובה

הרמב"ם מוסיף עוד עיקר בתשובה – הקבלה לעתיד: "ויעיד עליו יודע תעלומות שלא ישוב לזה החטא לעולם, שנאמר (הושע יד, ד): 'יֵלֵא נֶאֱמַר עוֹד אֱלֹהֵינוּ לְמַעַשֵׁה יְדִינוּ'".

לכאורה, הלוא כבר הייתה קבלה לעתיד במעשה התשובה של האדם קודם לכן, כפי שכתב הרמב"ם: "ויסירו ממחשבתו ויגמור בלבו שלא יעשהו עוד!"

נראה שגמירות הלב מתייחסת רק לעזיבת האדם את החטא, והאדם עוזב את חטאו כך שגומר בליבו שלא לשוב לחטא. אך כאן מתחדשת התייחסות ממשית לעתיד. כשם שמלבד עזיבת החטא ישנה חרטה על העבר – כך גם ישנה קבלה לעתיד שלא ישוב לזה החטא לעולם. זאת אומרת, צריך להצטייר בלב האדם העתיד והראייה הממשית כיצד לא ישוב ויתחבר לזה החטא.

על כן, בשלב זה ישנה גם עדות מצד "יודע התעלומות" שהאדם באמת לא ישוב עוד לזה החטא. אין כאן רק משאלות לב וגמירות הלב – אלא ציור אמיתי וממשי של המציאות, שהאדם יכול לקבל על עצמו שלא ישוב לחטא זה ולהעיד על כך את הקדוש ברוך הוא.

ואומנם כבר ביארו מפרשי הרמב"ם (הכסף משנה והלחם משנה) שאין משמעות הדברים שלא תהיה יותר בחירה חופשית לאדם, אלא שכעת, כפי מציאותו, הוא מקבל על עצמו עניין זה בקבלה גמורה ומחולטת.

ונראה שישנם שלושה חלקים המצטרפים יחדיו לתשובה שלמה. האחד שייך למציאות ההווה – עזיבת החטא והריחוק ממנו במחשבת וגמירות הלב. אליו מצטרפים החרטה על העבר, והקבלה לעתיד, שיעיד עליו יודע תעלומות. וכאשר התשובה מקיפה את כל מציאותו של האדם – בהווה, בעבר ובעתיד – ריחוקו מן החטא מושלם, ותשובתו מלאה.

לפי מה שנתבאר, יסוד התשובה הוא עצם עזיבת החטא, ואליו מצטרפים החרטה על העבר, והקבלה לעתיד. לדרך זו, עיקר התשובה אינו כפי שנדמה – טיפול בחטאי העבר ורצון והשתדלות לתקנם – אלא דווקא מציאותו של האדם מכאן ולהבא, ניתוק האדם מן החטא והליכה בדרך חדשה.

כן מפורש ב"איגרת התשובה" לבעל התניא (פרק א): "והנה מצות התשובה מן התורה היא עזיבת החטא בלבד, דהיינו – שיגמור בלבו שלם לבל ישוב עוד לכסלה".

גם מרן הרב זצ"ל (אורות התשובה יג, *ט) כתב בדרך זו: "יסוד התשובה צריך לעולם להיות מונח על תיקון של להבא". הרב הוסיף שיש בכך גם תועלת מעשית: "ובתחילה לא ישים כל כך לעיקר מעכב על דבר העבר, כי אם יבא מיד לעסוק בתקון העבר ימצא מגיעות רבות, ויהיו דרכי התשובה וקרבת ה' קשים לפניו. אבל בהיותו עסוק באמת לתקן את מעשיו, הדבר מובטח שאז יעזרוהו מן השמים גם כן על תקנת העבר".

ה. התחדשות האדם

ראינו כי עיקר התשובה היא עזיבת החטא בשלמות, ואליה מצטרפים החרטה על העבר והקבלה לעתיד, שאף הן נועדו לחצוץ בין האדם לחטאיו – בין על ידי חרטה על עברו, ובין על ידי קבלה מוחלטת שלא לחזור לחטא עוד בעתיד. על פי הבנה זו ברור כי עיקר התשובה אינה תיקון מעשה החטא שכבר היה, אלא הליכה בדרך חדשה בהווה, ומתוך כך גם בעתיד, והיא היא דרך התשובה!

התשובה היא התחדשות חיי האדם. עד מעשה התשובה היה האדם מחובר לחטא בשכלו וברצונו ואף במעשיו בפועל, אך כעת, על ידי התשובה, הוא נעשה אדם חדש, המנותק מהחטא ומדרך החטא.

ביטוי שלם להתחדשות זו של התשובה נוכל לראות בדברי הרמב"ם (ב, ד), שמדרכם של בעלי התשובה היא לשנות את שמם.

כיצד שינוי השם משפיע על תשובתו של האדם? מבאר הרמב"ם (שם): "כלומר, אני אחר, ואיני אותו האיש שעשה אותן המעשים". נראה שעניין זה הוא שיאו של התשובה – האדם התהפך להיות לאדם חדש המנותק לגמרי מן החטא!

הרמב"ם (ז, ו-ז) הדגיש את המהפך הזה שחל באדם: "גדולה תשובה, שמקרכת את האדם לשכינה... התשובה מקרבת את הרחוקים, אמש היה זה שנאוי לפני המקום, משוקץ ומרוחק ותועבה – והיום הוא אהוב ונחמד, קרוב וידיד... כמה מעולה מעלת התשובה! אמש היה זה מובדל מה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל, שנאמר (ישעיהו נט, ב): 'עֲוֹנֹתֵיכֶם הֵיוּ מִבְּדָלִים בֵּינְכֶם לְבֵין אֱלֹהֵיכֶם', צועק ואינו נענה... והיום הוא מודבק בשכינה, שנאמר (דברים ד, ד): 'וְאַתֶּם הִדְבַּקְתֶּם בְּה' אֱלֹהֵיכֶם', צועק ונענה מיד, שנאמר (ישעיהו סה, כד): 'וְהָיָה טָרֶם יִקְרָא, וְאֲנִי אֶעֱנֶה', ועושה מצות, ומקבלין אותן בנחת ושמחה". התשובה היא שינוי מוחלט שחל באדם, ומתוך כך בקרבת ה' שלו, וכל חייו מושפעים מכך!

כדי שהתשובה תחדש את חיי האדם, היא מוכרחה להיות שלמה ומקיפה. התשובה במובנה השלם אינה תיקון של פרט מסוים, אלא היא צריכה להביא לחידוש כלליות האדם. מחשבותיו, רצונותיו ומעשיו של השב בתשובה אינם דומים לאלו שהיו לו קודם תשובתו, וכדברי מרן הרב זצ"ל (אורות התשובה יב, י): "התשובה היא חידוש החיים. אי אפשר לתשובה שלא תשנה את ערך החיים כולם!"⁷.

כך כתב גם ה"שם משמאל" (ר"ה תרע"א, ליל ב), שהתשובה היא התחלה של דרך חדשה: "דכל מה שעשה בכל השנה עם אותם הכחות צריך עתה להתחיל מחדש... ותשובה היא גם כן זאת, שצריך להתחיל מחדש".

הוא הוסיף לכך משל בשם הרבי מפשיסחא: "תשובה איננה כמו ששמים טלאי, רק כמו האדם שנפל מגג, והיה לו ריסוק איברים, ונשברו כל עצמותיו, ואחר כך השיג אברים חדשים – כמו כן צריך להתחיל מחדש, כקטן שנולד".

יוצא כי התשובה היא בחינה של אדם חדש, שאינו "אותו האיש שעשה אותן המעשים" (כלשון הרמב"ם), אלא הוא כ"קטן שנולד"!

דוגמא לכך מצאנו אצל ראובן, שחטא בחטא בלהה ושב עליו בתשובה (בראשית רבה פד, ט), ובירך אותו משה רבנו: "יְחִי רְאוּבֵן וְאֵל יִמֶּת" (דברים לג, ו). וביאר בפירושו "שפתי כהן" על התורה: "לא אומרים: 'יחי', אלא למי שמת. וזה ראובן, שהמית עצמו בשק ובתעניות, שהיה מתענה... והוא פתח בתשובה תחילה והביא חיים לעולם, לזה – יחי ואל ימות. מי

7. במקומות רבים ב"אורות התשובה" חזר הרב זצ"ל על יסוד זה, שהתשובה מחדשת את החיים, עיין לדוגמה: ב; ג; ד; טו; ז; טז, ו. ועיין עוד במה שנתבאר בדרוש ו – "הכרחיות התשובה ומעלתה" (ט"ד).

שמת בלא תשובה הוא מת, אבל כשמת אחר שעשה תשובה – הוא חי". השב בתשובה מחיה כביכול את עצמו, ולכן נאמר על ראובן שלאחר תשובתו הוא חי ולא מת.

הרמב"ם (ב, א) ביאר שהסימן לתשובה גמורה הוא כאשר האדם מגיע לאותו הניסיון בדיוק שנכשל בו, והוא עומד בו עתה מכוחה של התשובה: "אי זו היא תשובה גמורה? זה שבא לידו דבר שעבר בו, ואפשר בידו לעשותו, ופירש ולא עשה – מפני התשובה, לא מיראה ולא מכשולון כח".

כאשר יש לאדם אותם כוחות חיים וכוחות הנפש והוא עומד בניסיון – לא מפני סיבה צדדית או חולשה מסוימת – אלא אך ורק מכוחה של התשובה, אז מתגלה שזכה לתשובה שלמה, שחידשה אותו ואת רצונותיו ומעשיו. על אדם זה ראוי לומר שהוא לא אותו האדם שעשה את מעשה החטא, אלא אדם חדש, ושתשובתו שלמה וגמורה.

ו. רפואה וגאולה לעולם

משמעות התשובה היא התחדשות האדם. אך יש להוסיף שהתחדשות זו איננה יצירה חדשה יש מאין, לא מוטל על האדם להמציא את עצמו לדבר חדש שאיננו הוא. משמעותה של התחדשות התשובה היא לשוב אל קרבת ה', אל מקוריות הנפש, המוצאת את שמחתה ועונגה בה', בתורתו ובמצוותיו⁸.

כך ביאר המהר"ל (נתיבות עולם, נתיב התשובה, ב) את דברי חז"ל (יומא פו, א): "גדולה תשובה, שמביאה רפואה לעולם" – "כי התשובה היא לאדם מצד כי האדם נברא בהתחלתו בלא חטא, וכאשר הוא שב אל ה' יתברך, אז האדם חוזר אל התחלתו, ומפני זה ראוייה התשובה להביא רפואה לעולם, כי הרפואה גם כן שהוא שב להיות כבתחלה. וכאשר בני אדם עושים תשובה וחוזרים אל התחלתם, העולם גם כן חוזר אל התחלתו, לתקן כל קלקול שהוא בעולם. ולפיכך אמר: 'גדולה תשובה, שמביאה רפואה לעולם'".

התשובה היא הרפואה הגדולה לאדם ולעולם כולו, שכל חסרונותיו וייסוריו באים מפני חיסרון החטא – "אין מיתה בלא חטא, ואין יסורין בלא עון" (שבת נה, א).

רפואת התשובה אינה רפואה חיצונית, היא מחזירה את האדם למקוריותו הבריאה והאיתנה, ומשם באה לו רפואתו. "יתכן שזה כוונת התורה באומרה (שמות טו, כו): "וַיֹּאמֶר: אִם שְׁמוֹעַ תִּשְׁמָע לְקוֹל ה' אֱלֹהֶיךָ, וְהִישָׁר בְּעֵינֶיךָ תַעֲשֶׂה וְהֶאֱזַנְתָּ לְמִצְוֹתַי וּשְׁמַרְתָּ כָּל חֻקֵּי – כָּל הַמִּחְלָה אֲשֶׁר שָׁמַתִּי בְּמִצְרַיִם לֹא אֲשִׁים עֲלֶיךָ, כִּי אֲנִי ה' רַפָּאָךְ". רפואה זו, הבאה מכוח השמיעה לדבר ה' וקיום מצוותיו, היא רפואה שלמה ומוחלטת. על כן, גם אם הושמה מחלה, רפואה זו גורמת לה להיות כאילו לא הושמה, ולא תהיה לה שום רושם והשפעה⁹.

8. עניין זה נתבאר בהרחבה בדרוש ג – "קרבת התשובה".

9. וכדברי רש"י: "'לא אֲשִׁים עֲלֶיךָ' – ואם אשים, הרי היא כלא הושמה".

השיבה למקור ולשורש היא באמת התחדשות החיים הגדולה יותר, הנובעת מפנימיות הנפש ומצליחה להשיל מעליה כל נטייה ושעבוד לכוחות זרים של היצר הרע. כאשר האדם מגיע לתשובה כזאת הוא זוכה לחירות הפנימית של הנפש.

בכך מבוארת מעלה נוספת שאמרו חז"ל (יומא, שם) על התשובה: "גדולה תשובה, שמביאה גאולה, שנאמר (ישעיהו נט, כ): 'וְכָא לְצִיּוֹן גּוֹאֵל וְלְשִׁבִי פֶשַׁע בְּיַעֲקֹב, נָאִם ה'". וביאר שם המהר"ל: "מפני שבעל תשובה חוזר בתשובה ונבדל מן היצר הרע ויוצא בזה לחירות, כי בעל החטא הוא משועבד למלך זקן וכסיל, זה יצר הרע... ומפני שהאדם תחת רשות יצרו, אשר הוא מושל בו, ובעל תשובה יוצא לחירות מן היצר הרע – ודבר זה גאולה".

המהר"ל מסביר, שמאחר שהאדם נגאל באופן פרטי מיצרו, הוא גם מקרב את גאולתם של ישראל – "שיהיו נגאלים מכח האומות המושלים, והם מחטיאים את ישראל".

כשם שהאדם הפרטי משועבד ליצרו, כך ישראל משועבדים לאומות העולם. על כך אנו מתפללים (ברכות יז, א): "ריבון העולמים, גלוי וידוע לפניך שרצוננו לעשות רצונך, ומי מעכב? שאור שבעיסה ושעבוד מלכויות. יהי רצון מלפניך, שתצילנו מידם, ונשוב לעשות חוקי רצונך בלבב שלם".

ה"שאור שבעיסה" מכון כנגד העיכוב מצד היצרים והתאוות, ו"שעבוד מלכויות" הוא השעבוד לאומות העולם ותרבותן. השב בתשובה, כשם שהוא נגאל מהשעבוד הפרטי, כך הוא זוכה להיות שותף לגאולתם של ישראל משעבודם הכללי. כך פסק הרמב"ם (הלכות תשובה ז, ה) שיש קשר וחיבור בין התשובה לבין הגאולה: "ואין ישראל נגאלין אלא בתשובה, וכבר הבטיחה תורה שסוף ישראל לעשות תשובה בסוף גלותן, ומיד הן נגאלין".

ז. התחדשות השנה

מצוות התשובה קיימת בכל השנה כולה, אך הימים הללו מיועדים לתשובה, וממילא גם האדם נתבע בהם יותר לשוב בתשובה¹⁰.

נראה שייחודיותם של ימים אלו הוא בכוח ההתחדשות שבהם. הימים הנוראים, ימי התשובה, נפתחים בראש השנה – "היום הרת עולם". בימים אלו הקדוש ברוך הוא בורא את העולם מחדש¹¹, ומכוח החידוש הכללי שהקדוש ברוך הוא פועל בעולם, יש גם כוח לאדם להתחדש כברייה חדשה, לחדש את מעשיו ולשוב ולהתקרב אל ה'.

10. וכפי שנתבאר בדרוש א.

11. "ראש השנה הוא כל שנה התחלת הבריאה, ואמרינן: 'היום הרת עולם' (יערות דבש ח"א, א).

נראה שמשום כך נחוג ראש השנה בראש חודש, שהוא יום התחדשותה של הלבנה, ולכן מבטא את יכולת החידוש¹². כמו כן, כנסת ישראל נמשלה ללבנה¹³, ונמצא שיום התחדשות הלבנה הוא יום התחדשותה של כנסת ישראל.

יש להוסיף שבראש חודש הלבנה אינה ניכרת כמעט, והתחדשותה לא נראית כל כך כלפי חוץ, אך בזמן זה חל רגע ההתחדשות והמהפך, שאחר כך תלך הלבנה ותתגלה במשך החודש, עד הגיעה לשיא שלמותה באמצע החודש. כך התשובה צריכה לגדול ולהשתלם, אך ביסודה צריך לבוא נקודת החידוש והמהפך, שמשמעותו – עזיבת החטא, הסתלקות ממנו ותחילת הליכה בדרך חדשה¹⁴.

ה"שם משמאל" (דלעיל) ביאר, שביטוי לצורך בהתחדשות מצאנו בברכת "שהחיינו" שמברכים בקידוש היום השני של ראש השנה, שמשתדלים לעשות זאת על פירות חדשים: "המנהג שמרבין בפירות חדשים בראש השנה, לברך 'שהחיינו', אף שזה אינו מעכב לברכה, ואפילו כשאין לו פרי חדש מברך 'שהחיינו' – אבל הרמז הוא כנ"ל – להתחדשות".

חידוש זה מתחיל כבר בחודש אלול, שכל מהותו היא הכנה לקראת הימים הנוראים. על כן, כבר בחודש זה מתגלה כוח החידוש, ואף מזל החודש מבטא עניין זה¹⁵.

גם מבחינה מעשית כך צריך אדם לגשת לתשובה. אם מחשבתו היא שכוח התשובה איננו חידוש שלם ומלא, הרי שכל הזמן יזכור את עוונותיו, והללו ימנעו ממנו להתעלות על חטאיו. אך על ידי הכרה בהתחדשותה של התשובה, האדם יכול לראות את עצמו בן חורין מהעבירות, וכעת, בזכות התשובה, הוא יכול לצאת לדרך חדשה באמת.

כך כתב רבנו יונה (יסוד התשובה): "אדם אשר פשע וחטא ובא לחסות תחת כנפי השכינה ולהכנס בדרכי התשובה... ביום ההוא ישליך כל פשעיו אשר עשה ויעשה עצמו כאלו בו ביום נולד ואין בידו לא זכות ולא חובה, וזה היום תחלת מעשיו. היום יפלס אורחותיו שלא יטו מעגלותיו מדרך הטוב. ודרך זו תביאנו לשוב בתשובה שלמה, כי הוא יעשה עצמו כמשליך מעליו כובד העוונות ועוצם החטאים אשר עשה".

12. "חידוש הזמן (ראש חודש) מחדש הרוח באדם, ביחיד ובציבור" (עין איה, שבת ט, יח).
13. כפי שאנו אומרים בברכת הלבנה (עפ"י סנהדרין מב, א): "וללבנה אמר שתתחדש, עטרת תפארת לעמוסי בטן, שהן עתידין להתחדש כמותה ולפאר ליוצרים על שם כבוד מלכותו".
14. עיין עוד במה שנתבאר בעניין זה בסוף דרוש א.
15. "והנה החודש הזה, המיוחד לתשובה, מזלו בתולה, דעל ידי התשובה נעשים כבריה חדשה, וכאילו לא שלט עליהם היצר הרע" (בני יששכר, אלול א, ו).

ח. מצוות התשובה והוידוי

הרמב"ם מנה את הוידוי למצווה, אך לא את התשובה עצמה. כן משמע מדבריו בתחילת הלכות תשובה (א, א): "כל מצוות שבתורה, בין עשה בין לא תעשה, אם עבר אדם על אחת מהן, בין בזדון בין בשגגה, כשיעשה תשובה וישוב מחטאו, חייב להתוודות לפני האל ברוך הוא". מדוע לא מנה הרמב"ם את מצוות התשובה, אלא רק את הוידוי, שהוא לכאורה רק פרט במצווה, ולא עצם המצווה?¹⁶

שמא יש ליישב זאת על פי היסוד שביארנו בעניינה של התשובה, שעיקרה אינו במעשים מסוימים, אלא בהתחדשות הנפש – אמש היה האדם מחובר לחטא וקרוב אליו, והיום הוא התחדש ונעשה לאדם אחר, הרחוק מן החטא ומנותק ממנו בתכלית.

נראה ששינוי והתחדשות אלו, שהם עיקרה של התשובה, אי אפשר לצוות עליהם, שכן הם אינם מעשים מסוימים, אלא תלויים בפנימיות נפשו של האדם. על כן מנה הרמב"ם למצווה את הוידוי, שהוא מעשה מסוים המוציא לפועל את מחשבות התשובה והרהוריה, אך עצמותה של התשובה, שהיא התחדשותו של האדם, אינה באה בציווי.

עוד יש לומר, שהרמב"ם מנה דווקא את הוידוי כמצווה, משום שהוידוי גומר ומשלים את התשובה. עיקרה של התשובה הוא במחשבת ליבו של האדם ובשינוי עצמיותו, אך הוידוי גורם שהתשובה אינה נשארת רק במחשבה והרהור הלב, אלא יוצאת אל הפועל על ידי הדיבור, ובזה האדם מחזק את מעשה התשובה ומעניק לו תוקף וודאות, כך שלא יהיה לו קל כל כך לחזור לחטאו¹⁷.

מטעם זה ברור שוידוי איננו מעשה העומד לעצמו, אלא הוא תלוי בתשובה, ולוידוי בלי תשובה אין ערך ומשמעות. וכדברי הרמב"ם שראינו לעיל: "כל המתודה בדברים ולא גמר בלבו לעזוב, הרי זה דומה לטובל ושרץ בידו, שאין הטבילה מועלת לו עד שישליך השרץ".

עוד יש להוסיף עיקרון מהותי במעלת הוידוי הנעשה בפיו של האדם. האדם מחובר משני צדדים, חומר ורוח, גוף ונשמה – "וַיֵּצֵר ה' אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם עָפָר מִן הָאֲדָמָה וַיִּפֹּחַ בְּאַפָּיו נִשְׁמַת חַיִּים וַיְהִי הָאָדָם לְנֶפֶשׁ חַיָּה" (בראשית ב, ז). באדם ישנו צד חומרי, עפר מן האדמה, שבו הוא דומה לבהמות ולשאר הבריות החומריות. אך יש בו גם בחינה רוחנית, שהיא נשמת החיים וכוח המחשבה הרוחני שנפתח בו הקדוש ברוך הוא, ובהם הוא דומה למלאכים.

16. בביאור דברי הרמב"ם – עיין במה שביארנו בספרנו "אלה הם מועדי", סוגיות ליום הכיפורים, סימן א – "מצוות התשובה".

17. כן כתב "ספר החינוך" (מצווה שסד): "מתוך הזכרת החטא בפרט ובהתנחמו עליו יזהר ממנו יותר פעם אחרת לבל יהיה מכשול נכשל בו, אחר שיאמר בפיו: כזו וכזו עשיתי ונסכלתי במעשי, יהיה נגדר שלא ישוב לעשות כן".

ייחודו של האדם על פני כל הברואים הוא בחיבור שבין כוח המעשה החומרי לכוח המחשבה הרוחנית. חיבור זה מתבטא בדיבור, שדרכו האדם מבטא את הצד השכלי הרוחני שלו במציאות המעשית. זו מעלת הנפש החיה המיוחדת שבאדם, המאחדת את שני הכוחות האלה ומייחדת אותו. לכן תרגם אונקלוס את המילים: "וַיְהִי הָאָדָם לְנֶפֶשׁ חַיָּה" – "והיות באדם לרוח ממללא".

כך כתב גם "ספר החינוך" (מצווה תרו) בביאור מצוות וידוי מעשרות, שהיא מצווה יתרה, מעבר לעצם קיום מצוות המעשרות, המגלה שיש ערך מיוחד בדיבורו של האדם: "לפי שסגולת האדם וגודל שבחו הוא הדיבור, שהוא יתר בו על כל מיני הנבראים, שאלו מצד יתר התנועות, גם שאר בעלי חיים יתנועעו כמוהו".

ויש לומר על פי זה, שכל עבירה יוצרת פגם פרטי מסוים הקשור למעשה העבירה, ומעבר לכך היא גם פוגעת בדמותו הכללית של האדם וב"צלם האלוקים" שבו, המתגלה בדיבור. על כן, מלבד מחשבת התשובה והשינויים המעשיים שצריכים לבוא בעקבותיה, כל תשובה צריכה לתקן גם את דיבורו של האדם, וזהו עניינו של הוידוי.

משום כך, כאשר הנביא הושע (יד, ב-ג) מצווה את ישראל על התשובה: "שׁוּבָה יִשְׂרָאֵל עַד ה' אֱלֹהֶיךָ, כִּי כָשַׁלְתָּ בְּעֹנֶךָ", הביטוי העיקרי שלה צריך להתגלות בדיבור: "קָחוּ עִמָּכֶם דְּבָרִים וְשׁוּבוּ אֵל ה'".

הרצ"ה (שיחות הרצ"ה, יום הכיפורים, א) הרחיב בביאור יסוד זה: "עיקר ענינה של התשובה היא ההתעוררות לתשובה... אבל יחד עם זה, גדר האדם הוא האדם המדבר, צלם אלהים שבאדם הוא השכל, אבל השכל שמתגלה בדיבור זאת החיוניות האלהית המיוחדת שבאדם... מה ענינו של הדיבור? – 'ה' שפתי תפתח', ביטוי התוכן הרוחני שבאדם... הגילוי האמיתי של האדם מופיע על ידי הדיבור".

מעלה זו של הדיבור באדם היא הגורמת לכך שהתשובה חייבת להגיע עד לדיבורו של האדם (שם): "התשובה, המקיפה את כל החיים, קדמה לעולם ומביאה רפואה לעולם... צריכה להתגלות בדיבורו של האדם. לכן תשובה בלי וידוי אינה תשובה במלא המובן! היא חייבת להופיע ולהתברר בכח המדבר של האדם. על כן כותב הרמב"ם: 'כשישוב החוטא מחטאו – יתודה'¹⁸."

יש לומר שמטעם זה, אחד מיסודות התשובה המשמעותיים הוא לימוד התורה, שאף הוא שייך לכוח התיקון של הדיבור. משום כך אנו מחברים את שניהם בתפילה ואומרים: "השיבנו אבינו לתורתך וקרבתנו מלכנו לעבודתך והחזירנו בתשובה שלמה לפניך" – מכוח התורה, שהיא הדיבור השלם והראוי, אפשר לבוא לתשובה שלמה¹⁹.

18. יסוד הדברים נתבאר גם בדברי מרן הראי"ה זצ"ל (מדבר שור, יח).

19. עיין עוד בעניין זה בדרוש ה, ס"ז.

ט. תשובה מיראה ותשובה מאהבה

הנה נתבאר שהעבירה אינה פועלת רק על המעשה המסוים שעשה האדם, אלא על כלל אישיותו. ומכיוון שכלל אישיותו של האדם נפגמה, והאדם התרחק מבוראו, חובה עליו לשוב בתשובה, שעניינה – חידוש כללי של האדם.

נראה שבעניין זה ישנו חילוק משמעותי בין תשובה מאהבה לתשובה מיראה. חז"ל (יומא פו, ב) אומרים שבתשובה מיראה – הזדונות הופכים לשגגות, ואילו בתשובה מאהבה – הזדונות הופכים לזכויות.

בתשובה מיראה לא חלה מהפכה של ממש בעצמותו של האדם. גם לאחר התשובה, מה שמעסיק את האדם הוא האדם עצמו. יראת העונש גרמה לו להתבונן שנית מה באמת נכון לעשות ונתנה לו כוחות להתמודד עם היצר הרע, אך הוא עדיין מתעסק בעצמו. ומאחר שלא השתנה שינוי שורשי, ולא נעשתה בו מהפכה אמיתית, לכן הזדונות רק נהפכים לשגגות, שגם הללו הם חטא ברמה מסוימת.

לעומת זאת, בתשובה מאהבה חלה מהפכה של ממש בעצמיותו של האדם. השב מאהבה משנה את מהות חייו, וכעת הוא דבק בה' יתברך, תחת אשר היה רחוק ממנו²⁰. כעת, לא הוא ויצריו הם מטרת חייו, אלא עשיית רצון ה', והוא מוכן לשעבד את כל חייו לעניין זה. מהפכה ושינוי עומק זה יוצרים גם שינוי במעשים, והזדונות נהפכים לזכויות.

עניין נוסף הנובע מהחילוק שבין שתי בחינות התשובה כותב מרן הרב זצ"ל (מדבר שור, יח): "עבירה מטמטמת לבו של אדם" (יומא לט, א), ואור השכל האלקי, שמאיר בנפשו להורות לו הדרך הישרה, ושיכיר כל מכשול עון למען יסור ממנו, מתחשך על ידי עניני החטאים, שמאפילים את זוהר הנפש החכמה".

החטא גורם לסילוק האור האלקי מהאדם, וכאשר האדם מתמיד בחטאו, כבר אין בכוחו לזהות עד היכן היכה בו רושם החטא. על כן, "אם בא אחר כך לשוב רק מיראה, אף על פי שכבר יצא ממוקשי מות אל מקום ההצלה, עם כל זה, אי אפשר כלל שתהיה תשובתו שלמה. כי אי אפשר שיכיר כל פרטי חטאיו וקלקולי מעשיו, כי דרך רשעים באפילה, והאור האלקי אינו שלם אצלו, מאחר שלא הספיקה תשובתו כי אם שיעשו זדונותיו שגגות, והרי גם השגגות מחשיכות זוהר הנפש אפילו מצד עצמן, מכל שכן כשהן באות מכת זדונות".

20. "זדונות שלו נעשים כזכויות – שהתשובה מאהבה מורה על גודל הדבוק בו יתברך. אבל השב מיראה, אין זה שבא אל ה' יתברך להתדבק בו, לכך לא יאמר בזה שנסתלק ונזדכך מן הפחיתות שבו, ולכך אמרו כי השב מיראה – זדונות שלו נעשים כשגגות" (מהר"ל, נתיבות עולם, נתיב התשובה, ב).

על כן, גם אם די בתשובה מיראה כדי לתקן את פרט החטא המסוים שהאדם מכיר ויודע על קיומו, אך אין בו כוח לתקן את כלל הרושם הנעשה בו מכלל החטאים, וודאי שאין בו הכוח והרושם לתקן את עצם הריחוק מאור ה'.

לשם כך יש הכרח בתשובה מאהבה – "אבל אי אפשר לבקש על נקיון השגיאות והנסתרות כי אם אחרי ההשתדלות להכיר את הנסתרות, והוא העסק בתשובה ובמצות מאהבה מצד הכרה בגדולת ה' יתברך וגדולת מצותיו".